

تأثیر رسانه‌ها و فضای مجازی بر تربیت فرزندان

حجت‌الاسلام والمسلمین محمد غلامی*

اشاره

امروزه یکی از مهم‌ترین ساحت‌هایی که به شدت تحت تأثیر رسانه‌های ارتباط جمعی و شبکه‌های اجتماعی قرار دارد، تربیت فرزندان است. باید این نکته را پذیرفت که اینترنت با راه پیدا کردن به حوزه استحفاظی خانواده‌ها، ارتباط محکمی را بین رسانه‌ها و فرزندان ایجاد کرده است. کودک و رسانه به دلایل فراوانی ارتباط دوسویه، مؤثر و مستمر دارند؛ به این معنا که هم کودکان و نوجوانان از جدی‌ترین متقاضیان فضای جدید ارتباطی هستند و هم رسانه‌ها تمایل فراوان به سرمایه‌گذاری برای تولید برنامه‌های خاص کودک و نوجوان و جذب نسل‌های جدید دارند.^۱ در چنین شرایطی می‌توان والدین را در مواجهه با فضای مجازی و تکنولوژی‌های جدید در دسترس فرزندان به سه دسته تقسیم کرد؛ دسته اول: کاملاً به رسانه‌ها اعتماد می‌کنند و بدون کمترین کنترلی کودکان را تنها رها می‌نمایند؛ در چنین خانواده‌هایی عنان تربیت فرزندان به فضای مجازی سپرده می‌شود. دسته دوم: برخورد افراطی سخت و خشن را انتخاب می‌کنند و به گمان خود می‌کوشند ارتباط بین رسانه و فرزندان را قطع نمایند؛ البته این نوع مدیریت نیز با شکست روبرو می‌شود. دسته سوم: با تدبیر و مدیریت درست، ضریب نفوذ رسانه‌های جدید در فضای خانواده را در حد اعتدال نگه می‌دارند و مراقبت می‌کنند تا آسیب‌های آن به کمترین میزان کاهش یابد. به نظر می‌رسد دسته سوم در این میدان پیروز می‌شوند و خانواده را سالم به سر منزل مقصود خواهد رسانند.

این پژوهش ضمن بررسی ابعاد تأثیر فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های جدید مثل ماهواره در تربیت فرزندان، درصدد بیان راهکارهای مواجهه درست با فضای مجازی

* سطح چهار حوزه علمیه قم.

۱. شرام و دورکیم، تلویزیون در زندگی کودکان ما، ص ۱۲۱.

و پیروزی در میدان جنگ فرهنگی آن است تا از این رهگذر شیوه‌های درست و منطقی مواجهه با انحراف احتمالی تربیتی فرزندان شناسایی شود و کمبودها و ضعف‌های شیوه‌های قدیمی تربیتی نمایان گردد.

۱. مفهوم‌شناسی تربیت

تربیت عبارت است از «ایجاد زمینه‌ها، رفع موانع و استفاده از عوامل و شیوه‌های مؤثر جهت پرورش و شکوفایی استعدادها، مخاطبان به‌خصوص کودکان در ابعاد عقلانی، اعتقادی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی، عاطفی، هنری و جسمانی و ایجاد تعادل و هماهنگی میان آنها تا از این طریق آنان در مسیری تدریجی و مستمر با اراده‌ای آزاد و فعال به شکل درونی، به سوی کمال مطلق (خداوند) رهنمون شوند».^۱

واژه تربیت در ادبیات دینی و قرآنی گاهی با عبارت تزکیه و گاهی با عبارت تأدیب آمده است. قرآن کریم در برخی از مواضع، تربیت را قبل از تعلیم خاطر نشان می‌کند و می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ».^۲

تعبیر به تزکیه، عالی‌ترین و فراگیرترین کلمه را درباره تربیت اسلامی به کار می‌برد که مخصوص مقام بالاتر و مرتبه خاص بندگان است. مقصود از تربیت فرزندان در دنیای کنونی، نهادینه کردن مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها و نوع رفتار مبتنی بر آن در وجود کودک است که موجب می‌شود هماهنگی و سازگاری با هنجارهای جامعه و فرهنگ اسلامی در او شکل گیرد. باید توجه داشت این تربیت باید به‌موقع و به‌جا باشد تا تأثیر خاص خود را داشته باشد. امیر مؤمنان علی علیه السلام خطاب به امام حسن علیه السلام می‌فرماید: «بَادِرْكَ بِالْأَدَبِ قَبْلَ أَنْ يُثَسِّسَ قَلْبَكَ...»^۳ پیش از آنکه دلت سخت و فکرت مشغول گردد، به تربیت تو پرداختم.

اساساً پیوندهای نسبی یا سببی در جامعه اسلامی، مشروط به حفظ باورها و ارزش‌های دینی است؛ به این معنا که واژه مقدس خانواده در سایه رعایت این ارزش‌ها توجیه‌پذیر می‌شود. قطع پیوند اعتقادی و مذهبی پسر حضرت نوح علیه السلام با پدر، زمینه انفصالش را از نهاد خانواده فراهم

۱. مرتضی مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۴۳.

۲. جمعه: ۲.

۳. ابن‌شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۷۰.

کرد: «قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْتَلِنَ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ...»^۱ ای نوح، کنعان دیگر دیگر از اهل تو نیست؛ زیرا او عمل غیر صالح است».
امام صادق علیه السلام در این باره می‌فرماید: «... هُوَ ابْنُهُ، وَ لَكِنَّ اللَّهَ نَفَاةٌ عَنْهُ حِينَ خَالَفَهُ فِي دِينِهِ»^۲
کنعان پسرش بود؛ ولی خداوند وقتی با دینش مخلفت کرد، او را از پدرش جدا کرد).

۲. رسانه‌ها و فضای مجازی و شگردهای آنها

خانواده‌ها در عصر کنونی با رسانه‌هایی رودررو هستند که به دلیل جذابیت و تنوع فوق‌العاده‌ای که برای کودکان و نوجوانان دارند، آنان را به سوی خود جذب می‌کنند. بنابراین کیفیت مواجهه والدین و نیز مبلغان دینی با این مسئله، تعیین‌کننده مسیر تربیت فرزندان خواهد بود. مقصود از رسانه‌های جدید در اینجا کامپیوتر و شبکه‌های اجتماعی و ماهواره‌ای هستند که عنان ارتباطات را تقریباً از رسانه ملی و کتاب و سینما و رادیو گرفته‌اند و وارد فضای خانواده‌ها شده‌اند. هر اندازه سطح آگاهی و اطلاعات و سواد رسانه‌ای خانواده‌ها در این حوزه پایین‌تر باشد، به همان اندازه میزان آسیب‌دیدگی هم به لحاظ تربیتی و هم به لحاظ دینی بیشتر خواهد بود.

این رسانه‌ها با ویژگی منحصر به فرد و با انواع جذبه‌هایی که دارند، به سرعت هم‌نشین کودکان و نوجوانان شده‌اند و سمت و سوی زندگی و اخلاقی و تربیتی آنان را تغییر داده‌اند و به دلخواه خود جهت‌دهی می‌کنند. ابزارهای ارتباطی جدید، کودکان و نوجوانان را از بند عاطفی پدر و مادرشان جدا کرده‌اند و با کشش فوق‌العاده تبدیل به پناهگاه و مونس روحی و روانی آنها می‌شوند. کم‌کم مخاطب با استفاده از این ابزارها، اختیار خود را از دست می‌دهد و تحت خط فکری و عملی آنها حرکت می‌کند. از دیگر ویژگی‌های رسانه‌های جدید این است که چیدمان فکری مخاطب را به گونه‌ای تنظیم و مهندسی می‌کنند که اطلاعات را افزون بر اینکه از عمق جان باور می‌کند، برای دیگران نیز انتقال می‌دهد و تبلیغ می‌نماید.

رسانه‌ها به نوجوانان طرح‌واره‌هایی در زمینه چگونگی تعامل متناسب در موقعیت‌های ناآشنا ارائه می‌کنند و در نهایت بر اساس «تئوری ابرهمتا»^۳ رسانه گاهی همچون یک دوست مؤثر و

۱. هود: ۴۶.

۲. محمباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۱، ص ۳۲۰.

۳. یک تئوری در عرصه یادگیری و آموزش در فضای رسانه و فضای مجازی است که بر مبنای آن مجموعه‌ای از مطالب خشونت‌آمیز و بیگانه از فطرت کودک، با طرح‌هایی خوشایند و باب میل او آمیخته شود.

قدرتمند می‌تواند رفتارهای پرخطر را برای فرد طبیعی جلوه دهد.^۱

۳. آثار منفی رسانه‌ها و فضای مجازی در تربیت کودکان و نوجوانان

یکی از مهم‌ترین آسیب‌های احتمالی تربیت دینی، رسانه‌ها و فضای مجازی است که در صورت مقابله و مدیریت بهنگام می‌تواند به فرصت تبدیل شود و در این مسیر به تحقق اهداف تربیتی کمک کند. پیشرفت تکنولوژی و ارتباطات جدید، شیوه‌ها و چارچوب‌های تربیتی را نیز به چالش کشیده است و چون تکنولوژی با روان و ذهن و فکر فرزندان سروکار دارد، والدین و مربیان باید در این مسیر همراه آنان باشند و از آسیب‌های احتمالی جلوگیری کنند. فیلم‌ها و شبکه‌های مختلف و پویانمایی‌هایی که برای فرزندان جذابیت دارند، منبع انتقال پیام برای مخاطب هستند که تأثیر زیادی بر اخلاق و رفتار و گرایش‌های کودکان دارد؛ مدیریت صحیح والدین و مربیان در این عرصه نقش بسزایی در آینده فرزندان دارد و سبب می‌شود استعدادها و فرزندان در مسیر درست به کار گرفته شوند؛ بنابراین از فضای مجازی و ارتباطات جدید نه با نهی کامل برخورد شود و نه آزادی مطلق داده شود. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «کونوا دُعاة النَّاسِ بغيرِ ألسنتکم»^۲ با غیر زبان خویش مردم را دعوت به نیکی‌ها کنید.

در مرتبه بعدی باید ببینیم محتوایی که امروزه از سوی رسانه‌ها به فرزندان ارائه می‌شود تا چه اندازه با آموزه‌های دینی و فرهنگ اسلامی ما تناسب دارد. در جهان کنونی بخش عمده‌ای از کنترل فضای مجازی در اختیار استکبار جهانی است که با هدف انحراف دینی و اخلاقی و نابودکردن هویت جوانان کشور ما فعالیت می‌کنند. درحقیقت با تفکیک سبک زندگی از اعتقادات و دین، نوعی زندگی سکولاریزه مستقر می‌شود که خواسته غرب است. هانتینگتون در چالش‌های هویت در آمریکا، موفقیت نظام سیاسی آمریکا را در هویت‌سازی با وجود حضور افراد متعدد خارجی با رسوم، اعتقادات و فرهنگ‌های متفاوت و گاهی متضاد با تمامی جهان خاکی و در یک کلمه «آمریکایی‌کردن» (Americanization) آنها می‌داند؛ به این معنا که ما با کمیت شما کاری نداریم، بلکه فقط آمریکایی زندگی کنید، حتی اگر مسلمان هستید. تداوم جامعه آمریکا در پرتو فرآیند آمریکایی‌کردن ممکن می‌شود.^۳ جوزف نای نظریه‌پرداز «قدرت

۱. مریم طاهریان، «تأثیر مخاطره‌انگیز رسانه‌های اجتماعی بر کودکان و نوجوانان»، ص ۳۵.

۲. محمد بت یعقوب کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۱۲۴.

۳. ساموئل هانتینگتون، چالش‌های هویت در آمریکا، ص ۲۷۶.

نرم» معتقد است آمریکا در دیپلماسی عمومی خود با دو بازوی رسانه‌ای و آموزشی، رؤیاهای و انتخاب‌های جهانیان را می‌سازد؛ موفقیتی که آمریکایی‌ها نتوانستند با قدرت نظامی و سیاسی خود به آن دست یابند.^۱ می‌توان گفت خانواده‌ها و فرزندان، از سوی برنامه‌های وارداتی رسانه‌های غربی مورد هجوم قرار گرفته‌اند که ارزش‌ها و هنجارهای آنان را ترویج می‌دهد و با فرهنگ ایرانی و اسلامی ما سازگاری ندارد. پیام‌هایی که ماهواره‌ها می‌فرستند، بازتابی از تفکر، آرا، ارزش‌ها و بینش تولیدکنندگان و اشاعه‌دهندگان آنهاست.^۲

برخی از آثار منفی رسانه‌ها عبارت‌اند از:

الف) تشدید گسست و درگیری بین نسلی: زمانی که در یک خانواده وقت فراغت فرزندان در تلویزیون یا بازی رایانه‌ای بگذرد، ناخواسته ارتباط و گفتگو بین والدین و فرزندان به کمترین میزان ممکن می‌رسد. کاهش ارتباط موجب عمیق‌تر شدن شکاف‌های بین نسلی و افزایش تفاوت‌ها در ذائقه‌ها و حتی نوع تغذیه و طرز تکلم یا تغییر در طرز پوشش و سبک زندگی می‌شود که می‌تواند عاملی هشداردهنده در فروپاشی ارزش‌های خانواده و جامعه گردد.

ب) کاهش اقتدار والدین در خانواده‌ها: طرز معاشرت و شیوه رفتار والدین در نتیجه آموزه‌های رسانه‌های جدید، موجب تزلزل جایگاه والدین در فضای خانواده و عدم کنترل فرزندان و به‌هم‌ریختگی شیوه زندگی و درنهایت جرئت فرزندان و اطاعت نکردن آنان از والدین می‌شود و به‌مرور دلبستگی‌ها و ارتباطات عاطفی و محبت‌آمیز از بین می‌رود و جایگاه و احترام پدر و مادر نیز از سوی فرزندان به فراموشی سپرده می‌شود.

ج) تغییر سبک زندگی: ثمره وابسته‌شدن فرزندان به اینترنت و بازی‌های رایانه‌ای، تغییر رفتار و سبک زندگی حتی در زمان خواب و استراحت است. فضای مجازی به‌طور کاملاً تهاجمی اصول اخلاقی را در خانواده تضعیف می‌کند و سبب می‌شود حتی سبک صحبت کردن فرزندان با والدین خود که باید جایگاه و حرمت آنان حفظ شود، دگرگون و به تحکم تبدیل شود. عفو و گذشت، صبر و استقامت، میانه‌روی در مراحل مختلف زندگی و مسئولیت‌پذیری، امانت‌داری و وفای به عهد، قناعت و عزت نفس به‌تدریج جای خود را به خشونت و خیانت و ستیزه‌جویی می‌دهند.

برخی دیگر از پیامدهای رسانه‌ها و فضای مجازی در زندگی عبارت‌اند از:

۱. نای جوزف اس، قدرت نرم، ص ۱۲۰.

۲. احمد مختار امبو، مسائل جهان و دورنمای آینده، ص ۷۹.

- (الف) ترویج اسراف و تجمل‌گرایی؛
- (ب) نهادینه‌شدن رذیلت‌های اخلاقی؛
- (ج) کاهش ارتباطات و تعاملات و قطع رحم؛
- (د) اوج‌گرفتن خشونت و پرخاشگری بین کودکان و نوجوانان؛
- (ه) رواج بی‌حرکی بین کودکان به واسطه تغییر شیوه بازی‌ها به بازی‌های رایانه‌ای و بدون تحرک.

۴. راهکارهای مواجهه با رسانه‌ها و فضای مجازی بر تربیت فرزندان

نقش محیط و خانواده در شکل‌گیری شخصیت و تربیت فرزندان بسیار قابل توجه است که خداوند این اهمیت را در آیه «وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ»^۱ به خوبی بیان کرده است؛ یعنی فرزندان محل امتحان والدین هستند که اگر در طریق تربیت و مهرورزی به آنان از جانب اعتدال و راه مستقیم خارج شوند، در آزمون الهی مردود خواهند شد.

خانواده هم در مرحله شکل‌دهی به باورهای دینی و هم در مرحله تثبیت و نهادینه‌سازی تربیت، نقش مهمی بر عهده دارد. کودک تحت تربیت خانواده، با توجه به یافته‌های خویش از محیط زندگی و والدین و مربی به درونی‌سازی این باورها می‌پردازد.

گر از انسان ملک سازی تو سازی
پر افشان بر فلک سازی تو سازی
خدایش بی‌غش و عیب آفریده
دغلکار و کلک سازی تو سازی^۲

در ادامه به بیان چند نکته اساسی پرداخته می‌شود:

۱. توجه خانواده به تهاجم فرهنگی

اصل اول در مواجهه با همهٔ حمله‌های رسانه‌های بیگانه، توجه خانواده و متولیان امر تربیتی به نقش خود در قبال تهاجم دشمن است. خداوند فرمود: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ»^۳ در این آیه خداوند نقش اصلی خانواده را نجات‌دادن خود و فرزندان‌شان از آتش دردناک جهنم معرفی می‌کند که عاقبت درست تربیت‌نشدن و

۱. انفال: ۲۸.

۲. عباسعلی کامرانیان مهابادی.

۳. تحریم: ۶.

منحرف شدن از صراط مستقیم آموزه‌های دینی و اخلاقی است. مریبان باید توجه کنند امروزه فضای مجازی و تکنولوژی ارتباطی مثل شمشیر دولبه است که هم می‌توان از آن به‌درستی استفاده کرد و هم می‌تواند زیان‌بار باشد.

۲. تکریم و اعتماد به فرزندان

امام صادق علیه السلام فرمود: «اَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَ أَحْسِنُوا آدَبَهُمْ يُغْفَرُ لَكُمْ»^۱ فرزندان خود را گرامی بدارید و نیکو تربیت کنید تا آمرزیده شوید». تکریم و اعتماد به فرزندان موجب می‌شود آنان با اعتماد به نفس و عزیز تربیت شوند و عزت نفس خود را در مسیر زندگی محترم بشمارند و به ارزش والای شخصیتی خویش پی ببرند.

۳. اعتماد به فرزندان

خانواده‌ها باید در مسیر تربیتی فرزندان از تجسس و کنجکاوی زیاد در حریم شخصی فرزندان به‌جد پرهیزند و به حریم خصوصی آنان احترام بگذارند و این احترام را نیز به‌خوبی نشان دهند. در چنین شرایطی فرزندان از والدین دوری نمی‌کنند و آنان را نامحرم نمی‌شمارند.

۴. محبت به فرزندان

والدین نباید رابطه محبت‌آمیز، قلبی و دوستانه خود را تحت هیچ شرایطی با فرزندان خود قطع کنند؛ بنابراین در صورت مشاهده استفاده نادرست از فضای مجازی از سوی فرزندان باید از تندخویی و خشونت پرهیز شود. والدین نباید اجازه دهند فضای مجازی جای آنان را برای فرزندان پر کند. محبت سبب درونی‌سازی رفتار فرزند می‌شود تا اندازه‌ای که او را به درجه بندگی و اطاعت بکشانند. خداوند در قرآن می‌فرماید: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ»^۲ پس به برکت رحمت الهی بر مردم مهربان شدی و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو پراکنده می‌شدند». بر مبنای این آیه، محبت از طرف والدین و مریبان، سلاح کارآمد تربیتی و اخلاقی است که نقش مهمی در پیشبرد اهداف تربیتی، تقویت ارتباط عاطفی و شکل‌دادن به روحیات و افکار و شخصیت مترقی ایفا می‌کند. البته نباید محبت ساختگی باشد که موجب دل‌سردی فرزندان می‌شود، بلکه باید با فرزندان واقعی و

۱. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰۱، ص ۹۶.

۲. آل‌عمران: ۱۵۹.

هم‌سطح آنان رفتار کرد؛ همان‌گونه که پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَّصَبْ لَهُ؛^۱ هر کسی فرزندی دارد، باید با او کودکانه رفتار کند».

۵. آگاهی‌دادن به فرزندان

والدین باید آثار منفی و پنهان رسانه‌های جدید را در موقعیت‌های مناسب به فرزندان خود توضیح دهند. خداوند فرمود: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ».^۲ تذکر دادن نکات منفی از سوی والدین، به‌یقین نوع مواجهه آنان با دنیای مجازی را از رفتار انفعالی به رفتار کنشگرانه بدل خواهد کرد.

بسا روزگارا که سختی برد	پسر چون پدر نازکش پرورد
خردمند و پرهیزگارش برآر	گرش دوست داری به نازش مدار
به خردی درش زجر و تعلیم کن	به نیک و بدش وعده و بیم کن ^۳

نتیجه

در دنیای کنونی دو کارکرد برای رسانه‌های جدید و فضای مجازی می‌توان متصور شد: الف) رسانه‌هایی که در مسیر اصلی خود در جایگاه عنصر آگاهی‌بخش در مسیر ارتقای شأن انسان و ویژگی‌های اخلاق و معنویت گام برمی‌دارند.

ب) بسترهای مجازی، پیام‌رسان‌ها و رسانه‌هایی که مجرای تمایلات و خواسته‌های نفسانی زرسالارانی است که کمترین ارزشی به اخلاق انسانی قائل نیستند و شرافت، شخصیت، فطرت و هویت انسانی را فدای منافع شخصی و حکومتی خود می‌کنند. در چنین شرایطی داشتن سواد رسانه‌ای و شناخت کارکردهای فضای مجازی برای مریبان و خانواده‌ها لازم است.

۱. محمد بن علی ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۴۸۲.

۲. نحل: ۱۲۵.

۳. بوستان سعدی، بیت ۳۱۵۸.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. احسانی، حمیده، نقش و تأثیر رسانه‌ها در تربیت اجتماعی و دینی کودکان، تهران: بشری، ۱۳۷۶ ش.
۲. امبو، احمد مختار، مسائل جهان و دورنمای آینده، ترجمه: محمدرضا صالح‌پور، چ ۱، تهران: نشر وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۶ ش.
۳. برک، لورا، روانشناسی رشد، ترجمه: یحیی سیدمحمدی، چ ۴۹، تهران: ارسباران، ۱۴۰۲ ش.
۴. جوزف اس، نای، قدرت نرم، ترجمه: سیدمحسن روحانی و مهدی ذوالفقاری، چ ۱، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۷ ش.
۵. شرام و دورکین، ک، تلویزیون در زندگی کودکان ما، ترجمه: م، حقیقت کاشانی، تهران: مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه‌ای صداوسیما، ۱۳۷۷ ش.
۶. طاهریان، مریم، «تأثیر مخاطره‌انگیز رسانه‌های اجتماعی بر کودکان و نوجوانان»، روزنامه‌نگاری الکترونیک، س ۲، ش ۶، ۱۳۹۶ ش.
۷. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چ ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ ق.
۸. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، چ ۴، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
۹. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، چ ۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۱۰. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، چ ۴۱، تهران: صدرا، ۱۳۸۳ ش.
۱۱. هانتینگتون، ساموئل، چالش‌های هویت در آمریکا، ترجمه: حسن سعیدکلاهی خیابان و محمودرضا گلشن‌پژوه، چ ۲، تهران: مؤسسه فرهنگی ابرار معاصر، ۱۳۸۸ ش.